

УДК 316.64: 159.99

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАЦІЙНОГО ПРОСТОРУ ПРОБЛЕМНОЇ СІМ'Ї

Склярук А.В., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології
Класичний приватний університет

У статті проаналізовано переважаючі конфігурації взаємин у проблемній сім'ї, організацію контактів між її членами, наявність чи відсутність коаліцій між ними, ступінь відкритості чи закритості сімейної системи. Розглянуто особливості комунікаційного простору проблемної сім'ї, що характеризуються опосередкуванням взаємин певною проблемою, третьою особою. Зазначено, що у таких сім'ях дитина або вимушена адаптуватися, або проявляє налаштування на безладну поведінку, протест, «емоційно виходить» зі складу сім'ї, шукаючи підтримки за її межами.

Ключові слова: *проблемна сім'я, комунікаційний простір сім'ї, соціалізація, соціалізувальний вплив сім'ї.*

Склярук А.В. ОСОБЕННОСТИ КОММУНИКАЦИОННОГО ПРОСТРАНСТВА ПРОБЛЕМНОЙ СЕМЬИ

В статье проанализированы преобладающие конфигурации отношений в проблемной семье, организация контактов между ее членами, наличие или отсутствие коалиций между ними, степень открытости или закрытости семейной системы. Рассмотрены особенности коммуникационного пространства проблемной семьи, характеризующиеся опосредствованием отношений определенной проблемой, третьим лицом. Отмечено, что в таких семьях ребенок или вынужден адаптироваться, или проявляет склонность к беспорядочному поведению, протесту, «эмоционально выходит» из состава семьи, ища поддержки за ее пределами.

Ключевые слова: *проблемная семья, коммуникационное пространство семьи, социализирующее влияние семьи.*

Skliaruk A.V. FEATURES OF THE COMMUNICATION SPACE OF THE PROBLEM FAMILY

The family has not only an extremely great influence on the development and formation of the child, on the one hand, as a person and author of his life, and on the other – as a social being, as a subject of social life, but also all the necessary, formed in historical time resources and tools for implementing this impact.

From the family, the actualization and development of the children's inherited properties and qualities (biologization) depend on the family, as well as the inoculation of those features and qualities that are relevant to the child at a certain stage of her maturation and which is expected from her by her close and distant social environment. On the one hand, the family can fully develop the positive hereditary qualities of the individual in a fully-fledged manner, while the negative ones can be slowed down; on the other hand, everything can be the other way around: when overwhelmed in a hypertrophied form, all that is unacceptable for life among people and adaptation in social the realities of society.

The article analyzes the prevailing configurations of relations in a problem family, the organization of contacts between its members, the presence or absence of coalitions between them, the degree of openness or closeness of the family system. The peculiarities of the communicative space of a problem family, characterized by the mediation of relations with a certain problem, by a third person, are considered. It is noted that in such families the child is either forced to adapt, or displays a disorderly behavior, protest, "emotionally goes out" from the family, seeking support beyond his borders.

Features of the functioning of the family system, internal and external interactions are the most important factor in the socialization of the child in a problem family. This is explained by the concept of the configuration of the interaction. The configuration is defined as a symbolic type of interaction type, transmitted from interindividual space into an intraindividual reality.

Key words: *problem family, family communication space, socializing influence of the family.*

Постановка проблеми. Сімейна взаємодія реалізується насамперед у певних типах взаємодії, що передбачають перевагу тих чи тих поведінкових патернів у поведінці членів сім'ї. Переважаюча конфігурація взаємин у сім'ї визначає організацію контактів між її членами, наявність чи відсутність коаліцій між ними, ступінь відкритості чи закритості сімейної системи. Її функціонування регулюється сімейними стабілізаторами (сімейними правилами, міфами,

історіями), що задають характер взаємин членів родини. Уся сукупність цих чинників створює властиву для певного типу конфігурації сімейної взаємодії атмосферу соціалізації дитини, є тканиною соціалізації дитини в сім'ї.

Сімейна соціалізація є надзвичайно актуальним напрямом досліджень у сфері соціальної психології. Цей напрям, який виокремився і став предметом психологічних досліджень у багатьох країнах світу

в 60–70-ті рр. минулого століття, залишається надзвичайно актуальним і дискусійним донині, особливо в інформаційних і постінформаційних суспільствах, де панівними стають ідеологія та методологія постмодерну, за яких пріоритет надається не закономірностям, механізмам, алгоритмам, моделям, схемам і т. ін., а технологіям існування й функціонування в умовах хаосу, турбулентності і невизначеності. Адаптивні в цих умовах традиційна сім'я фактично занурюється в стан кризи. Не випадково багато дослідників сім'ї (і як традиційного феномену, і як одного із суспільних явищ часів постмодерну) акцентують увагу на негативних процесах у ній, на послабленні і навіть на кризі сім'ї як соціального інституту тощо, причому в цьому питанні думки науковців як із високорозвинених країн, так і з країн «третього світу» є досить однаковими.

Сім'я має не лише надзвичайно великий вплив на розвиток і формування дитини як особистості й автора свого життя, як соціальної істоти, як суб'єкта соціального буття, а й усі необхідні, сформовані в історичному часі ресурси й інструменти для реалізації цього впливу.

Від сім'ї залежать актуалізація і розвиток успадкованих дитиною властивостей і якостей (біологізація), а також прищеплення тих рис і якостей, які є актуальними для дитини на певному етапі її дорослішання і яких очікує від неї її близьке та віддалене соціальне оточення. З одного боку, в родині повною мірою можуть цілеспрямовано розвиватися позитивні спадкові якості особистості, а негативні загальмовуватися, з іншого – все може бути навпаки: у разі потурання в гіпертрофованій формі може виявитися все те, що є неприпустимим для життя серед людей і адаптації в соціальних реаліях суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні часи деякі дослідники з різних країн світу, що є прибічниками найрізноманітніших психологічних напрямів і соціально-психологічних шкіл, пропонували свої підходи до аналізу численних проблем, пов'язаних із сімейною соціалізацією (Дж. Мід, М. Мід, Дж. Роттер, І.С. Кон, В.В. Москаленко, О.В. Петрунько, В.О. Татенко та ін.) [2–5; 7]. Зокрема, значний внесок у розробку цього питання зробили представники наукової школи біхевіоризму, які активно досліджували зв'язок соціального навчання дітей із їх когнітивним розвитком і поведінкою (А. Бандура, Л. Берковіц, Дж. Доллард, В. Уолтерс, Б. Скіннер) [5; 7]. Чимало уваги було приділено й особливостям формування стате-

вої ідентифікації дітей у родині (І.С. Кон, О.В. Петрунько) [2; 5], формуванню самооцінки дитини в сім'ї та іншим емпіричним показникам, за якими можна оцінити успішність соціального навчання дитини в традиції біхевіоризму.

Значним є внесок у розробку проблематики сімейної соціалізації і представників інших наукових напрямів, серед яких Н. Смелзер (аналізував становлення самооцінки дітей); К.М. Стокер, С.М. Макхоул (досліджували взаємини між дітьми в сім'ї); Б. Торн (гендерне виховання дітей); І. Фівац-Депьюрзіч (взаємодія «батьки – діти»); К. Бродерік (системні теорії сімейної соціалізації) та ін. У свою чергу, представники символічного інтеракціонізму, серед яких і Дж. Мід із його концепцією ролі соціалізації [3], аналізують процес здійснення батьками функцій контролю, підтримки, влади стосовно дітей (Дж. Мартін, Дж. Роттер, Л. Маккобі). Зокрема, в рамках цього напрямку досліджено вплив батьківської підтримки на розвиток соціальної компетентності дітей (Д. Баумрінд) [1; 7].

Постановка завдання. З огляду на вищесказане важливим є питання вивчення особливостей функціонування та комунікацій проблемних сімей, що є основою для здійснення соціалізувальних впливів сімейного середовища на дитину. Особливості функціонування сімейної системи, внутрішніх і зовнішніх її інтеракцій є найбільш вагомим чинником соціалізації дитини в проблемній сім'ї. Це пояснюється нами через поняття конфігурації взаємодії. Конфігурація визначається як символічна модель типу взаємодії, перенесена з інтеріндивідуального простору в інтраіндивідуальну реальність. Засвоєння конфігурації взаємодії в сім'ї, ймовірно, є інтрапсихічним механізмом засвоєння та використання досвіду, що в проблемній сім'ї може бути іншим.

Тобто специфіка організації взаємодії в проблемних сім'ях передбачає, що, по-перше, інтеріоризуючись у вигляді конфігурації сімейної взаємодії в свідомості дитини, задає їй патерни поведінки (на соціальному, міжособистісному та навіть на фізіологічному рівні репродукції соціалізувальних впливів); по-друге, ці конфігурації є результатом засвоєння соціалізувального досвіду дитини у проблемній сім'ї і в майбутньому визначають властивий дитині тип репродукції сімейних відносин.

Таким чином, головною метою цієї роботи є вивчення особливостей конфігурацій взаємодії в проблемній сім'ї, що дає нам можливість дослідити механізми функціонування соціалізувальних впливів у проблемній сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на вищезазначене важливим постає питання окреслення категорії проблемних сімей, що визначалося нами у двох аспектах – формальному та змістовому. З одного боку, для чіткої диференціації сімей і можливості їх включення до експериментальної групи нами обрані ті сім'ї, що перебувають на обліку у Центрі соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Запорізької області (таких сімей нами охоплено 275). Це і стало формальним критерієм відбору сімей до експериментальної групи. Змістовно проблемні сім'ї розглядалися як такі, що є дисфункціональними, тобто мають порушення функціонування сімейної системи. Така змістова інтерпретація специфіки проблемної сім'ї уможливила відбір методичних засобів для її вивчення.

Для забезпечення можливості порівняння параметрів порушення функціонування сімейної взаємодії нами включені показники дослідження представників контрольної групи, яку склали 250 сімейних пар, що відносно визначені нами як нормально функціонуючі (ці сімейні пари не перебувають на обліку в ЦСССМ і не мають виражених проблем функціонування, судячи з первинної бесіди).

Зокрема, у вивченні механізмів соціалізувальних впливів проблемних сімей нами розроблена та реалізована програма дослідження, яка включала в себе два етапи:

1. Вивчення особливостей конфігурації сімейної системи проблемної сім'ї, що передбачало використання методики «Просторова соціограма сім'ї» (К. Герінг). Застосування цієї методики дало змогу виявити параметри сімейної системи ПС, що відображають порушення її функціонування і чинять вплив на соціалізацію дитини, формування способу репродукції її сімейного досвіду. Особливістю застосування цієї методики є розширений аналіз структури контактів та емоційних зв'язків дитини з дисфункціональної та нормально функціонуючої сім'ї. Розширений аналіз передбачає розгляд взаємин дитини не лише у сім'ї, а і з урахуванням її найближчого соціального оточення – друзів, вчителів, сусідів тощо.

2. Вивчення змістових аспектів соціалізації дитини в проблемній сім'ї (сімейних правил, історій, міфів), що передбачало за-

стосування напівструктурованого інтерв'ю з метою отримання сукупності емпіричних даних про всі категорії соціалізуючих впливів на дітей із проблемних сімей для проведення подальшої їх кластеризації. Виокремлені кластери відобразатимуть змістові аспекти соціалізації дитини у проблемній сім'ї.

Проаналізуємо вираженість конфігурації сімейної взаємодії у проблемних сім'ях, що представлена у табл. 1. У змістовій інтерпретації типу конфігурацій сімейних взаємин використана типологія конфігурацій, запропонована вітчизняною дослідницею К.В. Седих, котра описала такі типи конфігурацій, як «Павутиння», «Альянсно-коаліційний», «Сонечко», «Опосередкований» і «Конфліктний».

З табл. 1 видно, що серед досліджуваних проблемних сімей переважають три типи конфігурації сімейної взаємодії – «Альянсно-коаліційний», «Опосередкований» і «Конфліктний». Найбільш поширений тип конфігурації сімейної взаємодії «Конфліктний» – у 58% досліджуваних сімей. Для таких сімей властиві конфліктні стосунки між членами, що пронизують різні підструктури сім'ї. Зокрема, конфліктність простежується і в батьківській діаді (це посилюється тим, що значна кількість таких сімей розлучені – 47%), і в батьківсько-дитячих взаєминах. Конфліктність зафіксована і в стосунках батьківської діади старшого покоління. Специфікою стосунків у таких сім'ях є одночасна сильна емоційна забарвленість відносин і їх конфліктність (негативна емоційна забарвленість), тобто члени сімей мають виражене емоційне ставлення один до одного, що, однак, виражене негативно. Така конфігурація стосунків у сім'ї призводить до порушення соціалізації у вигляді засвоєння негативної і конфліктної взаємодії з близькими людьми, схильності до протистоянь і відсутності емоційного зв'язку.

Для 27% досліджуваних сімей властива конфігурація за «опосередкованим» типом. Специфікою стосунків у таких сім'ях є їх опосередкований характер. Тобто, стосунки між деякими членами сім'ї опосередковуються третьою особою чи певним фактором. Типовою ситуацією в такій сім'ї є наявність батька із вираженою алкогольною залежністю, що опосередковує його стосунки з дружиною та дітьми. Зокрема,

Таблиця 1

Типи конфігурацій сімейної взаємодії в проблемних сім'ях, %

«Павутиння»	«Альянсно-коаліційний»	«Сонечко»	«Опосередкований»	«Конфліктний»
2	15	2	27	54

діти розглядаються як такі, що заважають реалізувати адиктивне прагнення до алкоголю («додаткове навантаження у житті»), а дружина – унеможливорює задоволення адиктивної тенденції («забирає гроші», «перешкоджає дружнім взаєминам з іншими адиктами»). Емоційна дистанція між членами сім'ї та конфліктність збільшуються. У такому разі опосередкування викривляє процес соціалізації у вигляді закріплення стійких поведінкових патернів опосередкування стосунків алкоголем, ставлення до батька чи матері як до джерела проблем у житті.

Для 15% досліджуваних сімей властива «альянсно-коаліційна» конфігурація стосунків. Специфікою стосунків у таких проблемних сім'ях є наявність коаліцій – об'єднання кількох членів сім'ї проти інших. Типовою коаліцією в проблемних сім'ях є коаліція матері й дітей проти батька, який ідентифікується ними як джерело конфліктів і сімейних проблем (зафіксовано у 62% такої групи сімей). Сімейні стосунки порушуються через нерівномірність соціалізувальних впливів із боку матері та батька, де мати заміщує батьківські впливи. Як результат, соціалізація дитини викривляється. Можливі й інші розподіли коаліцій, коли, наприклад, батько і діти протистоять матері (15%) або діти протистоять батькам – у такому разі йдеться про міжпоколінні коаліції (23%). Загалом, утворення коаліцій у сім'ї відображає порушення встановлення емоційних зв'язків між дітьми і батьківською діадою через надмірну інтеграцію з одним із батьків і надмірну сепарацію з іншим.

Діагностично значущою для розуміння сутності природи соціалізації дитини в проблемній сім'ї є повна відсутність вираженості типів «Павутиння» та «Сонечко». Тобто, в досліджуваних сім'ях повністю відсутні конфігурації взаємин, де надсильні емоційні зв'язки, а діти або інфантилізуються (що властиво для типу «Павутиння»), або є центром сімейної взаємодії (тип «Сонечко»). В усіх типах конфігурації проблемних сімей емоційні зв'язки порушені, а взаємини з батьками викривлені чи опосередковані

якимись факторами, що чинять негативний вплив на процес соціалізації у сім'ї.

Для визначення специфіки соціалізувальних впливів у проблемній сім'ї показники конфігурації стосунків ми порівняли з показниками контрольної групи (табл. 2).

Як свідчать дані табл. 2, нами зафіксовано переважання у вираженості конфігурацій «Опосередкованого» та «Конфліктного» ($p \leq 0,01$) типів у проблемних сім'ях. Натомість сім'ям із гармонійними взаєминами властиве переважання типів конфігурацій «Павутиння» та «Сонечко» ($p \leq 0,01$). «Альянсно-коаліційний» тип конфігурації стосунків властивий рівною мірою представникам експериментальної та контрольної груп.

Тобто, взаємини в проблемних сім'ях характеризуються порушенням стосунків, емоційної дистанції та конфліктними ознаками, що викривляють соціалізувальні впливи на дитину. Натомість значна частина (37%) нормально функціонуючих сімей має тип конфігурації «Сонечко», для якого властиві центрованість на одній особі (зазвичай, це дитина), близька емоційна дистанція між батьками в діаді та з дитиною і відносно середня дистанція з бабусями і дідусями. Центральна особа в сім'ях має пріоритет у вирішенні сімейних справ, розподілі бюджету, її інтереси превалюють над інтересами інших членів сім'ї, а стосунки усієї сім'ї спрямовані на забезпечення комфорту центрального члена сім'ї – дитини. Для 18% нормально функціонуючих сімей властива конфігурація «Павутиння», з надсильними зв'язками в межах нуклеарної сім'ї і більш віддаленими – з іншими членами родини. Ці сім'ї вирізняються жорсткими стереотипами комунікації, діти інфантилізуються, відстають в емоційному розвитку через перекидання відповідальності за свої справи на батьків.

Відсутність таких типів конфігурацій у проблемних сім'ях має амбівалентний характер. З одного боку, відсутність виражених емоційних зв'язків у батьківській діаді та батьківсько-дитячих взаєминах свідчить про проблеми у функціонуванні сім'ї, погіршення її клімату та викривлення механізмів соціалізації дитини. З іншого боку, відсутність емоційної прив'язаності дитини до батьків у проблемній сім'ї надає дитині певну автономію, розширення спектра поведінкових патернів, що виникає внаслідок необхідності заміщення неадаптивних сімейних патернів взаємодії з батьками. Дитина в проблемній сім'ї перебуває у ситуації, коли вона дистанційована від батьків, які не прагнуть вирішувати її проблеми, не прив'язані до неї. Тому

Таблиця 2

Типи конфігурацій сімейної взаємодії в проблемних та нормально функціонуючих сім'ях, %

Типи конфігурацій	ЕГ	КГ	ϕ^*
«Павутиння»	2	18	10,021**
«Альянсно-коаліційний»	15	19	1,22
«Сонечко»	2	37	14,96**
«Опосередкований»	27	17	2,78**
«Конфліктний»	54	9	12,83**

в такій атмосфері дитина вимушена проявляти самостійність, будучи емоційно незалежною від батьків. Вона шукає відмінні від сімейних патерни взаємодії і розширює свій поведінковий репертуар. Тож нами здійснене передбачення, що відсутність у дитини вираженої емоційної прив'язаності до батьків у проблемній сім'ї є чинником, який викривляє процес її соціалізації амбівалентно, виражається в нестачі емоційної підтримки і провокує у дитини незалежність, прагнення розширювати досвід взаємодії в пошуках такої підтримки, у т. ч. і за межами сім'ї.

Типи конфігурації сімейних стосунків мають прямий зв'язок із патернами взаємодії в сім'ї, адже спершу дитина перебуває в певному патерні взаємодії, а його засвоєння та інтеріоризація в структурах свідомості виражаються в окресленні певного типу конфігурації взаємодії в сім'ї. Надалі тип конфігурації стосунків провокується і процесуально реалізується через патерни взаємодії [6]. Тому ми проаналізували властиві досліджуваним сім'ям патерни взаємодії.

Загальна логіка розподілу патернів взаємодії відповідає визначеній логіці розподілу типів конфігурацій у двох досліджуваних групах. Зокрема, проблемним сім'ям властиве переважання «Опосередкованого» та «Конфліктного» ($p \leq 0,01$). Натомість сім'ям, що нормально функціонують, властиве переважання «Залежного», «Симбіотично-конфліктного», «Зіркового» та «Гармонійного» ($p \leq 0,01$) патернів взаємодії. «Альянсно-коаліційний» патерн взаємодії, як і тип конфігурації, властивий рівною мірою представникам експериментальної та контрольної груп.

Висновки з проведеного дослідження. Тобто, проблемні сім'ї у взаємодії більше характеризуються опосередкуванням

взаємин певною проблемою, третьою особою, причому її емоційна дистанція у стосунках різна, або переважанням сильних емоційних зв'язків, що, однак, є конфліктними. У таких сім'ях дитина або вимушена адаптуватися, або проявляє налаштування на безладну поведінку, протест, «емоційно виходить» зі складу сім'ї, шукаючи підтримки за її межами. Натомість сім'ї, які нормально функціонують, характеризуються іншими взаєминами. Узагальнено можемо сказати, що їм властиві більш сильні емоційні зв'язки між членами сім'ї («Залежний» патерн взаємодії та «Павутиння» як конфігурація); надмірна орієнтованість на реалізацію інтересів дитини («Зірковий» патерн взаємодії і тип конфігурації «Сонечко») за надмірно сильних зв'язків стосовно дитини; тенденція до нормалізації балансу сімейних зв'язків та емоційної дистанції між членами сім'ї («Гармонійний патерн взаємодії»).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бандура А. Теория социального научения / пер. с англ. Санкт-Петербург: Евразия, 2000. 320 с.
2. Кон И.С. Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива. Москва: Наука, 1988. 270 с.
3. Мід Дж.Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / пер. з англ. Київ: Укр. центр духовн. культури, 2000. 416 с.
4. Москаленко В.В. Соціальна психологія. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 624 с.
5. Петрунько О.В. Особливості соціалізації у нестабільних суспільствах. Актуальні проблеми психології: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2008. Т. 15. Ч. 2. С. 117–124.
6. Седих К.В. Психологія сім'ї. Київ: Академія, 2017. 192 с.
7. Складуков А.В. Соціалізувальні можливості сім'ї. Проблеми сучасного педагогічного образования. Серія: Педагогіка и психологія. 2015. Вип. 48. Ч. 3. С. 285–293.